

*О. Г. ШПАК, академік, президент Ліги нафтопромисловців України
(м. Київ)*

ФОРМУВАННЯ РИНКУ НАФТОПРОДУКТІВ В УКРАЇНІ

Наукові праці МАУП, 2003, вип. 8, с. 304–307

Забезпечення сталого розвитку паливно-енергетичного комплексу (ПЕК) є необхідною передумовою відродження національної економіки і особливо важливе на етапі просування держави до світового економічного простору, оскільки від стану ПЕК значною мірою залежить ступінь її економічної та політичної незалежності.

Енергетична незалежність країни базується насамперед на чіткому балансі існування національних ресурсів та потребами в них держави.

Нафтопродуктозабезпечуюча система України є складовою ПЕК і охоплює нафтовидобувну і нафтопереробну галузі промисловості, мережу нафтобаз та автозаправних станцій, трубопровідний транспорт.

Для ефективного функціонування українського нафтового комплексу вкрай важливо підвищити інтерес підприємств з видобутку нафти, її переробки і збуту, в об'єднанні зусиль з метою економії за рахунок зменшення витрат виробництва і впровадження нових технологій.

Однією з форм забезпечення такого взаємного інтересу є створення вертикально-інтегрованих нафтових компаній (ВНК) у формі акціонерних товариств із залученням підприємств транспорту та нафтопродуктозабезпечення.

Нині в Україні функціонує шість нафтопереробних заводів: Кременчуцький, Лисичанський, Херсонський, Одеський, Дрогобицький і Надвірнянський.

Пакети акцій, що належать державі, майже всіх нафтопереробних підприємств передані в управління або продані компаніям (переважно російським) — постачальникам нафти під зобов'язання забезпечення поставки нафти для переробки.

Зазначимо, що в Україні завершується приватизація об'єктів нафтопереробної промисловості. Це означає, що процес формування ринку нафти

і нафтопродуктів та компаній, що працюють на ньому, перейшов на завершальну стадію. Саме тому особливо актуально постала проблема вертикальної інтеграції компаній і вдосконалювання їх структури шляхом утворення вертикально-інтегрованих структур, що об'єднують в одне ціле весь технологічний ланцюжок.

Більшість ВНК, що формуються в Україні, або мають у складі засновників — стратегічних інвесторів — це провідні російські чи казахські нафтові компанії, які вже є сформованими ВНК ("Лукойл", група "Альянс", "ТНК", "Татнафта", "Казахойл"), або ті самі нафтові гіганти створюють в Україні дочірні ВНК ("Лукойл — Україна", "ТНК — Україна", "Казахойл — Україна", "Укр-славнафта").

У сучасних умовах діяльність нафторинку визначають компанії, що мають контрольні або блокуючі пакети акцій нафтопереробних заводів та нафтопродуктозабезпечуючих підприємств України.

На економічні показники підприємств суттєво впливають законодавство України, а також умови, які диктує ринок нафтопродуктів. Одним з основних і істотних важелів впливу є ціна. У свою чергу на формування ціни впливають вартість сировини та її переробки, транспортні витрати, послуги зі зберігання та відпуску нафтопродуктів, товарно-збутова націнка, податки (обов'язкові платежі до бюджету).

Перехід країн СНД на використання світових цін у міждержавних економічних відносинах значно загострив проблему забезпечення потреби в нафті, що разом з іншими факторами негативно позначилось на розвитку нафтопереробної промисловості в Україні.

Нестача обігових коштів у нафтопереробних підприємств й особливості чинного законодавства зумовлюють високий рівень давальницької сиро-

вини в загальному обсязі переробки. Так, у 2000 р. майже 90 % нафти перероблялось на давальницьких умовах. У разі діяльності підприємств за давальницьким варіантом ефективність переробки нафти для них у 5–6 разів нижча, ніж при переробці нафти, придбаної за власні кошти, що дає змогу покривати лише витрати на переробку, а отриманого за таких умов прибутку не вистачає для закупівлі сировини і здійснення реконструкції, відповідно зменшуються надходження до бюджету від галузі. До того ж контроль над поставками та ціновою політикою на ринку нафтопродуктів здійснюється давальцями.

Через обмеженість власних сировинних ресурсів українські нафтопереробні заводи здебільшого орієнтовані на переробку імпортованої нафти: російської і казахської, при цьому частка російської нафти в переробці становить близько 55 %.

Проблема полягає не в тому, що Україна імпортує значну кількість сировини, а в тому, що вона отримує основні обсяги нафти з однієї країни — Росії (або безпосередньо через її територію). За таких умов залежність нафтопереробної галузі і економіки України загалом від імпортованих поставок енергоносіїв є критичною. Вважається, що постачання енергоносіїв щодо імпорту є надійним, якщо воно здійснюється щонайменше з трьох джерел, у противному ж разі можливі негативні наслідки.

Тому зниження нинішнього (критичного) рівня залежності України від поставок нафти з однієї держави належить до стратегічно важливих завдань.

Диверсифікація зовнішніх джерел постачання нафтової сировини надасть Україні такі переваги: підвищить надійність постачання сировини; сприятиме зниженню цін на отримувану нафту за рахунок створення конкуренції між постачальниками; сформує передумови для рівноправного співробітництва з Росією й підвищить рівень енергетичної безпеки України.

З метою створення прозорого механізму ціноутворення, розвитку конкурентних засад і підвищення платіжної дисципліни на ринку енергоресурсів Кабінет Міністрів України прийняв постанову “Про запровадження аукціонів з продажу нафти, газового конденсату, скрапленого газу та вугілля” від 4 квітня 2000 р. № 599.

У поточному десятилітті акценти щодо пріоритетних споживачів зміщуються з важкої промисловості на легку і сферу обслуговування. Останнє відбивається на організації системи вантажних перевезень, де головна роль переходить від залізничного транспорту до автотранспорту. Тим часом

зростає парк приватних автомобілів, а частка таких традиційних споживачів нафтопродуктів, як важка промисловість і електроенергетика, зменшується.

Із різким збільшенням кількості автомобілів в Україні дедалі вагомішим сектором у споживанні нафтопродуктів стає роздрібна торгівля.

Якщо торгівля великим оптом справляє широкомасштабний вплив на забезпеченість нафтопродуктами регіонів України, то роздрібний ринок “диктує” політику ціноутворення в державі; ситуація в роздрібній торгівлі впливає на загальну насиченість ринку нафтопродуктами.

Останніми роками на ринку України номенклатура автомобільних бензинів, дизельних палив, олив та мастильних матеріалів зазнала змін. З'явилися нові марки нафтових палив з поліпшеними фізико-хімічними та експлуатаційними властивостями за рахунок поширення процесів деструктивної переробки нафти, особливо гідрокаталітичних, а також використання ефективних присадок з метою підвищення якості продукції.

На заводах спостерігається тенденція до зменшення відбору мазутів за рахунок парощування відбору світлих фракцій і збільшення обсягів виробництва високооктанових бензинів.

Щодо відносного обсягу виробництва і використання неетилованих автомобільних бензинів Україна перебуває на рівні розвинених європейських країн.

Власні ресурси сирої нафти не покривають загальнодержавні потреби в нафтопродуктах, тому протягом останнього десятиліття Україна гостро відчувала потребу в готових нафтопродуктах, особливо у високооктанових бензинах та високоякісних оливах, і значну кількість їх змушена була імпортувати.

Основні причини такого становища полягають у недостатніх обсягах видобутку власної нафти і відсутності необхідних інвестицій для модернізації нафтопереробних заводів.

У 2001 р. ситуація змінилась на краще. Завдяки позитивним процесам, які останнім часом відбуваються в основних галузях економіки, намітилась тенденція до підвищення попиту на нафтопродукти, що створює реальну основу для стабілізації і поліпшення діяльності вітчизняної нафтопереробної промисловості.

Збільшення поставок нафти в Україну сприяло виконання інвестиційних зобов'язань щодо поставок сировини власниками ВАТ “Лінос”, “Херсоннафтопереробка” та “Одеський НПЗ”, а також зниження світових цін на нафту, ставок вивізного мита в Росії на сиру нафту.

Російські нафтовидобувні компанії можуть в межах своїх експортних квот збільшити обсяги поставок нафти в Україну. Але це станеться тільки тоді, коли це їм буде вигідно.

Зважаючи на інтерес до українських НПЗ російських нафтовидобувних компаній, які придбали пакети акцій цих підприємств, можна розраховувати, що уряд Російської Федерації в подальшому збільшить експортні квоти на нафту для поставок її на переробку в Україну.

Нині російські нафтовидобувні компанії, які придбали пакети акцій українських НПЗ, опрацьовують питання щодо підвищення економічної доцільності виробництва вітчизняних моторних палив порівняно з імпортними.

У 2001 р. в Україні було створено експертно-консультативну групу з опрацювання пропозицій щодо поліпшення умов постачання нафти на нафтопереробні підприємства України.

За дев'ять місяців 2001 р., порівняно з аналогічним періодом 2000 р., на нафтопереробних заводах України обсяги первинної переробки нафти збільшилися майже в 1,9 раза, відповідно збільшилися обсяги виробництва основної номенклатури продукції. Загальні потужності з первинної переробки нафти завантажено майже на 27 %.

Спостерігається стала тенденція до збільшення задоволення ринку моторними паливами власного виробництва: нині ринок моторних палив України більше як на 96 % забезпечується за рахунок продукції вітчизняних заводів.

Збільшення обсягів власного виробництва нафтопродуктів і наповнення внутрішнього ринку зумовили збільшення обсягів експорту нафтопродуктів. Так, якщо в 2000 р. обсяги експорту бензинів становили 15,2 тис. т, а дизельного палива — 332,7 тис. т, то за дев'ять місяців 2001 р. обсяги експорту моторних палив значно збільшилися: бензинів експортовано 57,6 тис. т, дизельного палива — 643,3 тис. т.

Відтак зазначимо, що на ринку моторних палив нині не існує рівної конкуренції. Це обумовлено наявністю пільговиків (СП) та різних схем ухиляння від сплати податків і зборів. Стан ринку нафти в Україні й рівень цін безпосередньо залежать від ситуації в Росії з таких причин:

- переважна більшість пакетів акцій основних нафтопереробних заводів нині належить російським нафтовим компаніям;
- приблизно 50 % нафти і значна кількість імпортованих моторних палив надходить в Україну з Російської Федерації;

- Росія, Казахстан і Білорусь, які є провідними імпортерами нафти і нафтопродуктів в Україну, вводять обмеження їх на експорт.

Саме за таких умов на ринку нафтопродуктів розгорнулася жорстка боротьба за його поділ, ініційована переважно представниками нафтопереробних заводів.

Нині саме НПЗ диктують правила гри на ринку моторних палив України внаслідок того, що, як зазначалось вище, продукція українських НПЗ майже повністю забезпечує потреби України в моторних паливах.

Щоб витримати конкуренцію з НПЗ, усі оператори ринку змушені знижувати ціни, а ті, хто не в змозі це зробити (переважно малі фірми), або укладають джобберські контракти, або залишають ринок.

Державне регулювання здійснюється шляхом постійного контролю за дотриманням суб'єктами господарювання антимонопольного законодавства, податковою і тарифною політикою.

Проте зазначимо, що на тенденції розвитку національного ринку нафтопродуктів негативно впливають законодавчі процеси, які відбуваються в Україні, бо системою оподаткування створено нерівні умови.

У розв'язанні проблеми забезпечення потреби економіки нафтою і нафтопродуктами був обраний шлях не збільшення обсягів імпорту нафти в Україну, а створення умов найбільшого сприяння для імпортерів нафтопродуктів з Росії та країн Прибалтії. Нафтопродукти, імпортовані з країн, з якими діє угода про вільну торгівлю, не оподатковуються ввізним митом на відміну від нафтопродуктів, які виробляються з давальницької сировини. Російські та прибалтійські компанії отримують компенсацію ПДВ при експорті нафтопродуктів в Україну, тоді як ПДВ на нафтопродукти, вироблені в Україні, не відмінявся. Внаслідок цього на 20 % підвищилися ціни на нафту, експортовану в Україну.

Значною проблемою залишається сплата акцизного збору з підакцизних нафтопродуктів. Різнотлумачення положень Закону України «Про внесення змін до Декрету Кабінету Міністрів України “Про акцизний збір”» від 22 березня 2001 р. № 2324-III, зокрема в частині терміну “давальницька сировина”, призводить до створення нерівних умов на ринку і значних непадходжень до бюджету.

Порівняльний аналіз обсягів виробництва нафтопродуктів в Україні та надходжень акцизного збору з них у 2000–2001 рр. свідчить про невідповідність між нарощуванням обсягів виробництва нафтопродуктів та надходженнями до бюд-

жету акцизного збору з бензину та дизельного палива вітчизняного виробництва.

За розрахунками, сума акцизного збору, що мала б бути сплачена до бюджету за дев'ять місяців 2001 р. від реалізації в Україні бензинів вітчизняного виробництва, становить 770,5 млн грн, а дизельного палива — 381,9 млн грн. Фактичні надходження акцизного збору до бюджету за цей період з бензинів становлять 129,4 млн грн, а з дизельного палива та інших нафтопродуктів — 49,2 млн грн.

Аналогічна ситуація спостерігається і щодо сплати акцизного збору за операціями з ввезення нафтопродуктів. Фактично в 2001 р. близько 97 % загального обсягу імпортованих нафтопродуктів надійшло на митну територію України без сплати акцизного збору.

Крім того, через відсутність механізму контролю за сплатою ПДВ фірмами-імпортерами при подальшій реалізації нафтопродуктів Державний бюджет України недоотримує значні суми цього податку, що дає змогу цим суб'єктам господарювання реалізувати імпортовані нафтопродукти за цінами, нижчими від цін на нафтопродукти, вироблені на вітчизняних НПЗ.

Ураховуючи викладене, для стабілізації ринку нафтопродуктів і стимулювання надходження нафти й нафтопродуктів на ринок України, створення рівних конкурентних умов діяльності всіх учасників ринку та забезпечення надходжень податків і зборів до бюджету України від підакцизних товарів необхідно:

- здійснювати виважену законодавчу політику, яка б, стимулюючи поставки нафти в Україну, захищала вітчизняних виробників і створювала рівні умови конкуренції на ринку нафти за рахунок забезпечення сплати податків усіма суб'єктами господарювання;
- збільшити обсяги видобутку вітчизняної нафти, переважно за рахунок розробки чорноморського шельфу;

- на рівні урядів країни вирішити питання збільшення квот для регіонів Російської Федерації на постачання нафти в Україну;
 - розширити шляхи надходження нафти (транзитні можливості) через існуючі нафтопроводи з Росії;
 - здійснювати обов'язкову купівлю-продаж нафти і нафтового конденсату через біржі та аукціони, оскільки це вигідно і споживачам сировини, і нафтовим компаніям, оскільки ринок диктує ціни на аукціонах;
 - залучити як постачальників нафти якомога більше російських нафтових компаній, включаючи малі й середні, і тісно співробітничати щодо цих питань з Росією на міжурядовому рівні, тобто досягти "диверсифікації поставок нафтової сировини всередині Росії";
 - узгодити спільні з Російською Федерацією баланси нафти і нафтопродуктів з метою визначення обсягів їх імпорту в Україну (це забезпечить створення передумов для виваженої податкової політики на внутрішньому ринку нафтопродуктів, зокрема встановлення ставок акцизного збору, які мають регулюватись відповідно до кон'юнктури ринку);
 - забезпечити недопущення без крайньої потреби запровадження державного регулювання цін на ринку нафтопродуктів;
 - забезпечити можливість регулювання ринку шляхом резервування певної кількості нафти та нафтопродуктів з метою запобігання кризових явищ в економіці через можливі перерви в їх поставках.
- Зазначимо, що основним інструментом врегулювання ринку нафтопродуктів, забезпечення його стабільності й достатньої конкурентності є насамперед законодавчий. При цьому одне з першочергових завдань полягає в регулюванні цінової, податкової та тарифної політики в нафтопродуктозабезпечуючій системі.